

Xurshid Jumanazarov

Fanlar akademiyasi Tarix instituti yetakchi
ilmiy xodimi,
Tarix fanlari doktori.

E-mail: husridzumanazarov5@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14499034>

TURKISTON O‘LKASIDA

HAMMOMLARNING TIBBIY VAZIFASI HAQIDA

Annotatsiya: ushbu maqolada Turkiston o‘lkasida jamoat tozaligi va shaxsiy gigiena qoidalarini amalga oshiruvchi maskan hisoblangan hammomlarning xalq salomatligida tutgan o‘rni yoritib berilgan. Hammomlarda tibbiy muolajalarni tashkil qilinishi, hammomda faoliyat yurituvchi hodimlarning bu borada qay darajada ahamiyat kasb etishi masalalari tahlil qilingan. Shuningdek, ayollarning hammomga borishi masalasi hamda u yerda amalga oshiriladigan marosimlarga ham alohida urg‘u berilgan.

Kalit so‘zlar: hammom, parxona, xodim, vaqf, xaltador, bibixalfa, qullar, tish va qon olish muolajasi.

Kirish. Sharq mamlakatlari, jumladan, Turkiston o‘lkasida hammomlar qadimdan jamoat ozodaligini saqlash hamda jamiyatda inson tozaligini ta’minlovchi maskan sifatida qadrlangan. Shu bilan bir qatorda hammomlar salomatlik asrash hamda bemorlarni davolash punkti sifatida ma’lum va mashhur bo‘lgan. Ulug‘ hakim Ibn Sino “Tib qonunlari” asarida hammomning fazilatlarini xususida to‘xtalib, “ ... uning manfaatlari uyquni yaxshilashi, tanani toza qilishi, charchoqni oldini

olishidadir”[2,35-55], – deb ta’kidlagan va aksariyat xastaliklarni davolashda hammomdan foydalanishni tavsiya qilgan. Davlat arbobi va shoir Alisher Navoiy ham o‘zining “Shifoia” va “Safoia” shifoxonalarini hammom bilan yonma-yon qurdirgan[11, 15]. Chunki birinchidan, sog‘liqni saqlash faoliyati shaxsiy tozalikka asoslangan bo‘lsa, boshqa tomondan esa aholi hammomlarni ham shifo maskani sifatida qabul qilgan.

Sharq mamlakatlarida jamiyatning hammomga bo‘lgan munosabati esa Herman Vamberining quyidagi fikrlarida ham yaqqol namoyon bo‘ladi: “Sharqda biror shaharning afzalligini ko‘rsatmoqchi bo‘lishsa, ishni avval uni hammomlari haqida yozishdan boshlaydi. Aksincha, shaharni yomon otliq qilishmoqchi bo‘lishsalar, bunga teskari gap tarqatadilar”[4, 98-104]. Bundan ko‘rinadiki, hududning ozodalik holati, aholining tozaligi va ayrim kasalliklarni davolash maskani sifatida qaralgan hammomlarning faoliyati shaharning bugungi til bilan ifodalaganda reytingini belgilab bergan.

Asosiy qism. Turkistonda hammomlar aholi salomatligini asrash va kasallikdan saqlanishda muhim ahamiyat kasb etgan. Shu sababli, hammomlarni qurish va ularning ishlash tartibi ham xuddi kasalxonalar kabi bo‘lgan. Aksariyat shaharlarda tashkil qilingan hammomlar shifoxonalarga yaqin yoki uning yonida qurilgan. Odatda, hammomlarning muntazam faoliyati va ozodaligini ta’minlash, binoni isitish kabi jihatlar xarajat talab qilganligi sababli ushbu mablag‘lar davlat tomonidan qoplangan. Hammomlarni qurish ham hukmdorlarning tashabbusi bilan amalga oshirilgan. Chunki, aholini salomatligi va jamiyatni pokiza saqlanishi mamlakatning tinchligi, bir maromda faoliyat yuritib turgan iqtisodiy hamda siyosiy mexanizmiga ijobiy ta’sir o‘tkazgan. Ikkinchi tomondan, jamoa bo‘lib yashash va jamoaviy an’analarga bo‘ysunib yashovchi turkistonlik aholi orasida hammomlarga doim ehtiyoj baland bo‘lgan. Ya’ni, hammom faoliyat turi, joylashgan joyiga qarab yaxshi foyda keltiruvchi moddiy resurs ham edi. Shu sababli davlat arboblari, mutasaddi shaxslarning jamoat maskanlari qatorida hammomlarni barpo etishi

umumiy ehtiyojdan tashqari shaxsiy qiziqish oqibatida ham ro'y bergan. Ana shunday hammomlardan biri Anushaxon hammomi Xivaning mashhur joylaridan biri bo'lib, Abulg'oziy Bahodirxon davrida, ya'ni 1657-yilda qurilgan[5, 21].

So'ngi o'rta asrlarda aholining tozalik bilan bog'liq ehtiyojlari o'sib borishi bilan hammomlarga bo'lgan talab ham oshgan va ulardan tushadigan foyda ham ko'paydi. Natijada, aholining boy qatlami tomonidan yangi hammomlar qurish va oldingilarini xususiy mulk sifatida xarid qilish odati kuchaygan. Jumladan, "Tarixi jadidayi Toshkand" asarida Toshkentda hammomlar xususiy bo'lganligi va mulkdor nomi bilan atalganligi keltirilgan hamda shunday 5 ta xususiy hammom nomi qayd etilgan[10, 38]. 1884-yilda shaharda shu turdagi 11 ta hammom faoliyat yuritgan. Qo'qon xonligida ham hammomlar shaxsiy mablag'lar asosida tashkil qilingan. Jumladan, xonlikning markaziy shaharlaridan biri bo'lgan Marg'ilonda hammomlar alohida shaxslar tomonidan qurilgan. Ana shunday hammomlardan biri shahardagi Katta bozor yonida edi[9, 88] va bu hammomning joylashgan o'rnini barcha uchun qulay bo'lgan. Bu esa maskanda mijozlar sanoni oshirgan va natijada hammom o'z harajatlarini qoplagan.

Hammomlarning tuzilishi qanday edi va kimlar faoliyat yuritardi?

Turkistonda uzoq davr mobaynida hammomlar nafaqat odamlarning poklanish joyi, balki aholi salomatligini saqlovchi "tibbiy muassasalar" vazifasini ham bajargan. Turkistondagi hammomlarning tuzilishi hamda rejasiga ko'ra ham davolashga mo'ljallangan va ixtisoslashganligini aytish jozi. Odatda, o'lkada qurilgan hammomlar keng supalik, oldi ochiq xonali bo'lib, u yerda uqalash va boshqa davolash muolajalari bajarilgan. Ushbu muolajani qabul qilishning ham o'ziga xos tartibi mavjud bo'lgan. Muolajalar mijozlar xohishi va davolash usulining mosligidan kelib chiqib, ketma-ketlikda qo'llanilgan.

Shubhasiz, shu o'rinda, hammomlarda kimlar faoliyat yuritganligi va davolash bilan kimlar shug'ullanganligi borasida o'rinli savollar paydo bo'ladi. Mazkur savollarga javob berishdan oldin shuni ham ta'kidlash kerakki,

hammolarda maxsus tabiblik rutbasi mavjud bo‘lmagan. Chunki, hammomlarga uqalash muolajasini olish haqida tabib tavsiyasini olgan yoki ushbu davolash usulidan anchadan beri foydalanayotgan bemorlar, shuningdek, tabib ko‘rigi zarur bo‘lmagan sog‘lom odamlar kelgan. Ya’ni, tashrif buyurgan bemorning xastaligiga hammomda shifo topish mumkinligi haqida oldindan tashxis qo‘yilgan. Shundan kelib chiqqan holda, har bir hammomda bir necha tajribali uqalovchilar va boshqa yordamchi xodimlar faoliyat olib borgan[12, 290]. E’tiborli tomoni shundaki, hammomlarda erkaklar hamda ayollar uchun alohida ishchilar bo‘lgan va ular turli nomlar bilan atalgan. Jumladan, *xodim* – uqalovchilar, *xaltador* – tanani kirdan tozalovchilar, *bibixalfa* – hammomda xotin-qizlarga xos turli kasallarni davolash bilan shug‘ullanuvchilar va boshqalar. Shuningdek, ayrim maxsus hammomlarda qo‘shimcha ravishda giyohlardan choy tayyorlovchilar, mijozlarga yog‘, surtmadori, dorivor damlama sotuvchi – dorigarlar hamda sartaroshlar xizmati ham yo‘lga qo‘yilgan[7, 127].

Uqalovchi mijozning yoshi, salomatligi, kasalga chalingan bo‘lsa, xastalikni turi kabi holatlarni hisobga olib, muolajada qatiq, asal hamda parranda, ot, tuya yog‘idan keng foydalangan. Uqalovchilar bemorning mizoji, terisining ta’sirchanligi hamda ichki a’zolarining holatidan kelib chiqib muolaja qilgan. Xaltador va boshqa yordamchilar davolashdan ko‘ra ko‘proq badanni tozalash ishlari bilan shug‘ullangan. Shuningdek, hammomlarda ayrim muolaja xonalari bo‘lgan va tashrif buyuruvchilar sog‘lig‘idan shikoyatiga qarab ushbu xizmatdan foydalangan. Jumladan, Anushaxon hammomida uqalash xonasidan tashqari tish va qon olish ishlari ham bajarilgan[5, 21].

Hammomlarda an’anaviy ravishda maxsus giyohlar savdosi tashkil qilingan va undan giyohlardan tayyorlangan choylar ham badanni turli xiltlardan (*inson tanasida to‘planib qolgan zararli moddalar*) tozalagan. Hammomlarga tashrif buyuruvchi avval parxonada obdon terlagan va zarur hollarda giyohlardan

tayyorlangan damlamalarni ichgan. Mijozni tanasi yumshab muolajaga tayyor bo'lgach, uqalash uchun maxsus supaga taklif qilingan.

Hammomlardan foydalanish tartibi va davolash ishlari qay ko'rinishda amalga oshirilgan?

Aynan ushbu savollarga javob beradigan bo'lsak, avvalo, shuni ta'kidlash kerakki, hammomlardan foydalanish ma'lum to'lovlar asosida amalga oshirilgan va mazkur mablag'lar binoning kundalik xarajatlariga sarflangan. Hammomlarning jamiyat salomatligini saqlashdagi o'rnini hisobga olinib, aholi uchun arzon narx belgilangan. Jumladan, birgina Samarqandda hammom narxi arzimagan pul turgan va bayram hamda boshqa muhim voqe'lardan oldin yanada arzonlashgan. Ba'zan, samarqandliklar va hatto shaharga kelgan mehmonlarga ham hammomdan tekinga foydalanishga ruxsat berilgan[4, 98-104].

Ko'p hollarda boshqa ijtimoiy inshootlar kabi hammomlar ham vaqf hisobidan yashagan. Lekin mijozlar uchun qulay, talab yuqori bo'lgan joylarda tashkil qilingan ayrim hammomlarning daromadi yaxshi bo'lgan. Bu kabi tushumi yuqori hammomlarning mablag'i esa teskarisi, boshqa sohalar xarajatiga vaqf ko'rinishida taqdim qilingan. Jumladan, Qo'qon xoni saroyida xizmat qilgan Mahmud dasturxonchi o'z mablag'iga 1838-yilda Oqmasjid madrasasini qurdirgan. U madrasa xarajatlari uchun bitta hammomini vaqf qilib bergan[3, 17]. Shuningdek, Xudoyorxon mablag'i evaziga qurilgan hammomning daromadi masjid[6] hamda yuqorida keltirgan Marg'ilondagi Katta bozor yonida qurilgan hammomning daromadi Xishtin madrasasiga vaqf qilingan[9, 88]. Narx va tushum masalasi muntazam nazoratga olingan. Shu nuqtai-nazardan, hammomlar joylashgan joyi va hajmiga qarab tabaqalashgan.

Hammomlardan kimlar foydalangan?

Hammomlardan kimlar foydalanishi mumkinligi masalasiga kelsak, ushbu jamoat inshooti an'anaga ko'ra erkaklar boradigan maskan hisoblangan, biroq Xivadagi Anushaxon hammomiga qullar kiritilmagan[5, 21]. Ushbu hammomga

qullarning kiritilmasligi sababini uning katta nufus va obro‘ga egaligi hamda qullarning jamiyatdagi mavqei bilan izohlash mumkin. Chunki, hammom ichida tashrif buyuruvchilar tabaqalashmagan, alohida imtiyozli xonalar bo‘lmagan va barcha birdek umumiy xonalardan foydalangan[1, 47]. Bunday vaziyatda bu yerga qullarni kelishi inshootning obro‘siga putur yetkazishi hisobga olingan.

Turkistondagi hammomlarning umumiy tuzilishi va ish faoliyatiga nazar solinsa, aksariyat masalalarda erkaklarga mo‘ljallangan qulayliklar yaratilganini qayd etish joiz. Ayollarning hammomlarga borganligi yoki bormaganligi masalasida qarashlar turfa xil: bir manbada “hammomlar asosan, erkaklar maskani bo‘lib, ayollarni borishi odobsizlik hisoblangan”[8, 151], deya qayd etilgan bo‘lsa, boshqasida haftaning ma’lum kunida yoki ayrim marosimlarni bajarish uchun ayollar ham hammomga borganligi ta’kidlanadi. Jumladan, turkistonlik ayollar orasida yaqinda farzand ko‘rgan ayol chillasi chiqishi munosabati bilan qaynonasi va boshqa qarindoshlari bilan hammomga kelgan. U yerda maxsus rasm-rusumlar bajarilib, giyohlardan tayyorlangan dori-darmonlar bilan muolaja qilingan va obdon cho‘miltirilib, “chilla”dan chiqarilgan[12, 290]. Demak, ayollar hammomga jismonan poklanish joyi deb emas, balki jinsga doir va tug‘ruq bilan bog‘liq turli marosimlarni o‘tkazish, ham jismoniy ham ruhiy tiklanish maskani sifatida qaragan. Bundan xulosa qilish mumkinki, ayollar ham hammomdan foydalangan va u yerda turli marosimlar o‘tkazilgan. Hammomda ayollarga qarovchi bibixalfalarning borligi ham turkistonlik xotin-qizlar muntazam bu yerdan foydalanib kelganini ko‘rsatadi.

Ushbu davrda aholiga tabaqa bo‘yicha (*yuqorida tilga olingan qullar masalasida*) ayrim cheklovlar qo‘yilgan bo‘lsa-da, davolanish, poklanish va boshqa masalalarda jins bo‘yicha cheklovlar qo‘yish mushkul edi. Chunki, shaxsiydan ko‘ra jamoat hammomlarida poklanish alohida an’ana darajasiga chiqqani sabab ayollar bu jarayondan uzilib qolmagan. Boshqa tomondan, aholi orasida jamoat hammomlari insonning tanasi bilan birga ruhiy olamini ham poklaydigan

g'ayritabiiy kuchga ega maskan sifatida ifodalangan. Insonlar tanadagi kirlar bilan birga, ruhiyatdagi salbiy kuchlar, yomon kayfiyatni ham uydan tashqarida-hammomda suv bilan yuvib, badan va ruhni poklab qaytishni xosiyatli deb bilishgan.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, Turkistonda zamonaviy tibbiyot joriy etilgunga qadar ayrim shaxsiy tozalikni saqlashdan tashqari, shamollash bilan bog'liq xastaliklar ham hammomlarda davolangan hamda bu yerda maxsus amallarni biladigan mutaxassislar ishlagan. Bu davrda hammomlar kishi badanini toza saqlashdan ham ko'ra undagi turli kasalliklarni davolashga ixtisoslashganligi bilan ajralib turgan. Shuningdek, davlat barcha shaharlarda hammomlar qurish va uni faoliyatini ta'minlashga alohida e'tibor qaratgan. To'g'ri, hammomlar shifoxona vazifasini to'liq bajara olmagan, lekin shunday bo'lsada, aholi orasida davo topish maskani sifatida ham nom qozongan va kundalik turmushda alohida o'rni bo'lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Lansdell H. Russian Central Asia includin Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv. Vol II. – London: Sampson Low, 1885.
2. Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси, 1993.
3. Алимов И. XIX асрда Қўқон хонлигининг Андижон беклигидаги мактаб ва мадрасалар // O'zbekiston tarixi. 2007. №1.
4. Вамбери Г. Очерки и картины восточных нравов. – Спб., 1877.
5. Ғойибов М. ва бошқ. Хива табобати. – Тошкент: Абу Али ибн Сино, 1995.
6. Ибрагимов И. Пять дней в Коканде // ТВ. 1872 год, № 20.
7. Крестьяковский В. В гостях у эмира Бухарского. – Спб., 1887.
8. Логофет Д. Бухарское ханство под русским протекториаом. Т.2. – Спб., 1911.
9. Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий. – Тошкент: Маънавият, 1999.

10. Ўринбоев А., Бўриев О. Тошкент Муҳаммад Солиҳ тавсифида. – Тошкент: Фан, 1983.
11. Ўролов А. Ўтмишдаги даволаш ва шифобахш муассасалар. – Тошкент: Фан, 1990.
12. Халқ табобатида табиий гиёҳлардан фойдаланиш усуллари / Ўзбекистон худудида табиий фанлар йуналишидаги илмий тадқиқот ва экспедициялар (XIX аср – XX аср бошлари). Масъул муҳаррир Д. Зияева. – Тошкент: Akademnashr, 2019.

О МЕДИЦИНСКОЙ ФУНКЦИИ БАНЬ В ТУРКЕСТАНСКОМ КРАЕ

Аннотация. В статье освещена занимаемое место бани в сохранении здоровья населения Туркестана, которое помогало в реализации личной гигиены. В ней также описаны способы проведения медицинских процедур и работы, выполненные сотрудниками бань. Особый акцент сделан на вопрос посещения бань женщинами, а также банными традициям народа.

Ключевые слова: баня, прачечная, сотрудник, вакуф, халтадар, бибхалфа, рабы, процедура взятия крови и удаление зубов.

ON THE MEDICAL FUNCTION OF BATHROOMS IN THE TURKESTAN REGION

Abstract. This article highlights the role of baths in health care in Turkestan, which are considered a place where the rules of public cleanliness and personal hygiene are implemented. The organization of medical procedures and the importance of employees working in baths are analyzed. Also, special emphasis is placed on the issue of women visiting baths and rituals performed in baths.

Keywords: bathroom, laundry, employee, waqf, khaltadar, bibhalfa, slaves, blood sampling procedure, and tooth extraction.